

תופעות מבנה בסיפורת ההשכלה העברית

מאת משה פלאי

המבקרים המאוחרים שפירסמו את מחקריהם בסיפורת ההשכלה המאוחרת בעשרים השנים האחרונות, משאנן ועד מירון, מוצא המחבר הידרשות לתופעות מבנה בספרות הנידונה. אך דווקא מיעוט זה מעיד, לדעתו, על נטיית החוקרים והמבקרים למעט בעיון בתופעות המבנה. ואף אלה מתמקדים במבנה הקשור בעלילה ובעיקר בדיגרסיה העלילתית, וממעטים לעסוק בתופעות מיבנה אחרות.

גם המחבר מסכים עם הקביעה המקובלת בביקורת הסיפורת באשר ל"חולשות המבנה וקלקלותיו הניכרות ברבות מיצירות הקורפוס" של ספרות ההשכלה העומדת לדיונו. רבות מן היצירות הנידונות, ובעיקר הרומנים, הן בעלות "מבנה רפוי ומשולל אחדות: ארגון החומרים לקוי והעלילות מגובבות וקישוריהן רופפים ומאולצים" (עמ' 13). עם זאת, קובע מזור את תזת-היסוד של עבודתו, כי "ניתן לאבחן בסיפורת העברית 'הריאליסטית' שבתקופת ההשכלה פואטיקה מבנה שלמה, סדורה ומרשימה בהישגיה, השונה לחלוטין מזו המוכרת עד כה" (שם). ועל-כן רהיה דוחה את ההערכה המינורית והמבטלת השוררת בביקורת לגבי תופעות מיבנה בסיפורת ההשכלה (עמ' 167-168).

וכן, בדרך שיטתית ועקבית, משחזר מזור את הנורמות הפואטיות שעמדו לפני סופרי ההשכלה המאוחרת בתחומי המבנה על-פי היצירות עצמן. הוא בחר מידגם מייצג, ממאפו ("עיט צבוע"), אברמוביץ ("האבות והבנים"), ברודס ("הדת והחיים" ו"שתי הקצוות"), ועד סמולנסקין ("קבורת חמור" ו"נקם ברית") וכן מסיפוריהם של בראנדשטטר, שולמן, גורדון וגוטלובר.

יש להעיר, שהמידגם מניח את הדעת, שכן המחבר השכיל לבחור יצירות מרכזיות ומאפיינות למדי ביצירתם של הסופרים הנידונים. עקרון נוסף הנחה את מזור בבחירת היצירות: הוא בחר אותן יצירות שבהן הוגשמו עקרונות פואטיקה המבנה "באורח המובהק והמשוכלל ביותר", דהיינו, נבחרו היצירות שבהן מצא המחבר תופעות מבנה המאפיינות את הסיפורת העומדת לעיון אשר מומשו במיטבן (עמ' 21). ובכן, הדגם נבחר לייצג את הטובות שביצירות ואת המשוכללות שבהן מבחינת תופעות המבנה. ואין בכך כל פסול, שהרי על-פי הגדרתו, בא המחבר למפות ולתאר את התופעות המבניות הקיימות בחלק מן היצירות ולאוד-דווקא ככולן, ולאוד-דווקא את כולן. יש לקוות, שבעתיד יקבל על עצמו מזור לבדוק גם יצירות אחרות, שאולי אינן מן המשוכללות, ושבהן עשוי הוא למצוא תופעות מבניות מעניינות נוספות. מבחינה זו חשוב 'למפות' את יתר סיפורת ההשכלה ולהגדיר — על-פי היצירות עצמן — את פואטיקה המבנה. ומי יודע אם לא יגלה מזור עצמו, או חוקר אחר שיקבל עליו תפקיד זה, תופעות חדשות, כפי שמזור גילה — ובזאת תרומתו הרבה — כי ההכללות שנאמרו על סיפורת ההשכלה בתקופה ה"ריאליסטית" לא זו בלבד שאינן מדויקות, אלא אף אינן נכונות.

מזור מביא את סיכום הביקורת עד זמננו בענייני מבנה: "הקומפוזיציה... מטופלת כחולשות ובפגמים ועיקרם: מבנה עלילה

יאיר מזור, השכלה בשום שכל, סיפורת ההשכלה: פניה האחרות, ספירוס, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ו.

אחת התופעות המפליאות בביקורת הספרות העברית החדשה ומחקרה היא הזנחת העיון היסודי והשיטתי בספרות ההשכלה העברית. לא שאין מתפרסמות עבודות מחקר בודדות בנושאים שונים הקשורים בהשכלה. שהרי כבר הראה פרופ' שמואל ורסס באחרונה בסיכומו המרשים על חקר ספרות ההשכלה בחמש-עשרה השנים האחרונות (בידיעון האיגוד למדעי היהדות, מס' 25 ו-26), כי קיימת פעילות מחקרית בנושא.

שורש הבעיה הוא, שספרות ההשכלה אינה נעשית תחום-עיסוק מתמיד אלא של מעטים בלבד, ואילו עיונים ספוראדיים המתפרסמים פה ושם, יש מהם התורמים להארת ספרות ההשכלה, ויש שאין בהם אף כדי תרומה של ממש להבנת התקופה וספרותה. אלא גם אלה — לא תמיד מצטרפים לעיון מקיף יותר ולדיון מצטבר בהשכלה העברית.

אומנם כמה מחשובי החוקרים והמבקרים מבני דור-הביניים בתקופתנו נפנו ותרמו מעיוניהם גם לספרות ההשכלה העברית. ביניהם בולטים במיוחד פרופ' דן מירון (על אהרן וולפסון, אברהם מאפו, מנדלי ושירת ההשכלה, בין השאר) ופרופ' גרשון שקד (המחזה ההיסטורי, יוסף האפרתי, ר.א. ברודס ומנדלי). אך, כידוע, עיקר חילם בתחומים אחרים של הספרות המודרנית.

ואילו חוקרים ותיקים יותר, כפרופ' הלקין, ורסס, זילברשלג, סדן ושאנן — עיקר מפעלם מונח לפנינו, אף-כי יש מהם השוקדים על סיכום וקיבוץ.

משום-כך יש בהופעת מחקרים חדשים בתחום זה על-ידי חוקרים צעירים משום תופעה מעודדת, ותקווה כי הללו יתמידו במה שהתחילו וכי יוסיפו לתרום לחקר ספרות ההשכלה. ביניהם ראוי להזכיר את עוזי שביט, בעבודותיו על השירה בראשית ההשכלה, בן-עמי פיינגולד על הסיפורת, ועתה גם יאיר מזור, שספרו נמצא לפנינו. "השכלה בשום שכל" מבוסס על חיבור לתואר דוקטור שהוגש באוניברסיטת תל-אביב בשנת 1981. יש לציין, כי מאז המשיך מזור לפרסם עבודות אחדות בסיפורת ההשכלה, בנוסף לחיבורים אחרים. מטרתו של המחבר, כדבריו, "לחשוף, לאתר ולתאר פנים ומגמות בפואטיקה המבנה של הסיפורת העברית הריאליסטית... שבתקופת ההשכלה... שלא זכו עד כה לאבחון ולסיקור ולפיכך אף לא להערכה" (במבוא).

הדחף לבדיקה מחודשת נבע מן ההכרה, שביקורת ההשכלה לדורותיה השונים — החל בראשונים כקובנר ופירנא וכלה במבקר הדור שעבר כקלוזנר ולחובר, לדוגמה — מיקדה את עיקר טיפולה בסיפורת בתופעות תימאטיות ואידיאיות והגשמתן הספרותית באופן ריטורדידאקטי. ואילו לתופעות מבנה הוקדשו בעיקר "הערות כוללניות ומסכמות... הקובלות על רישול במבנה היצירה ובארגונה ועל היעדר אחדות ראויה בין איבריה" (עמ' 9-10). אומנם בין

מגושם, רצוף ונטול משמעת, גיבוב בלתי מרוסן של ארועים נפתלים שלא אחת הם משוללים אמינות, והיעדר מערכת קישורים הולמת שתאחה באורח טבעי ומנומק כהלכה את אברי הטקסט (עמ' 63). עמדה זו בא המחבר להפריך.

עיקר הדיון החשוב של מזור נסב על ניתוח התופעות המבניות בסיפורים עצמם. וכך עובר המחבר ומוכיח כי הטקסטים ומחבריהם נדרשים במודע לשימוש בטכניקה של האנלוגיה הניגודית (בין שתי דמויות. ברומן "קבורת חמור" לסמולנסקין), רטורדציה (השגה, קיטוע הרצף העלילתי כהחבלת קומפוזיציה משוכללת ב"קבורת חמור") ושימוש במאניפולציה סח'טית (דהיינו, עיוות מתוכנן בין רצף האירועים הכרונולוגי ביצירה, כפי שהוא משוחזר על-ידי הקורא תוך כדי קריאה, ובין רצף האירועים כפי שהוא מאורגן ביצירה — וגם זה ב"קבורת חמור").

להלן נבחנות טכניקות-מבנה נוספות: האקספוזיציה המושעית, ניצול המתח שבין זמן הסיפור וזמן המסופר, שימוש בפערים ועוד ועוד.

לאחר חלק זה של "מיפוי", עובר המחבר בחלק ג' של ספרו לבחינת יצירות ס'ליכיות מבחינה מבנית. דיונו של מזור גרוש ומפורט, מדוייק ומדוקדק. ישיה בביקורת מעין זו להקיף את כל עיקרי עיונו. בעיקרו של רבד משכנעים טיעוניו של מזור ודרכו המיתודולוגית אחראית ובדוקה — ועל-כן גם משכנעת.

הקורא מתרשם בעיקר מהוכחותיו של מזור, שתופעות המבנה המתוארות שלובות במארג האסתטי של היצירות, ויתירה על-כן, הריהן משרתות את המגמות האידיאליות-הדידקטיות של אותן יצירות. על-כן נוטה הקורא להסכים עם מסקנתו של מזור, שפואטיקת המבנה הנידונה "אינה בבחינת סטרוקטורה זרה... אלא היא איבר אורגני במערך הפואטי השלם של אותו הקורפוס" (עמ' 169).

המחבר מדע לאופיו הסקירתי — ואפשר גם להוסיף: האקלקטי — של הספר, והוא מסבירו בעובדת היותו למעשה ספר מבוא, בנושא שטרם נבדק עד תומו. ועל-כן, גם את סיכומיו הוא מכנה סיכומי-ביניים. פואטיקת המבנה שמצא מזור היא לפי דעתו "מודעת, ממושעת ומגובשת" והיא "מיוסדת על עקרונות קומפוזיציה ממושטרים ומרצקים" (עמ' 168). בתפיסה זו — חידושו של מזור. כיצד מסביר הוא, איפוא, את "חולשתן" של יצירות אלה, על-אף תופעות המבנה? לדעתו, אין אחידות בהישגים. יש שסופר זה או אחר מצטיין בשימוש במבנה אחד ולא באחר. כיצד יש להסביר זאת? וכיצד יש להסביר, שסופר אשר לא הצטיין בגיבוש המבנה ברומן, הצליח דווקא בסיפורים קצרים? מזור מסביר את הקשיים בהיעדר מסורת ניראטיווית בספרות העברית וב"אינוונטר הלשון הדל" (עמ' 169). סופרים שהיה להם כשרון ניראטיווי טבעי יצרו סיפורים קצרים משביעי-רצון, אך התקשו בבעיות הארגון של הרומן. זאת ועוד: חלק מן הרומנים פורסמו באורח סיריאל, בהמשכים, ודרך פרסום מקוטעת זו הציבה קשיים ברצף העלילה מחמת הצורך בפזיור שיאי העלילה וריבוי המתח בכל פרק ופרק המתפרסם לעצמו. אגב, הסבר זה מקובל בביקורת.

מזור מגלה בקיאות בחומר המקורות, דהיינו: בטקסטים עצמם ובחיבורים שנכתבו עליהם. יישום ניתוח המבנה לסיפורת ההשכלה מאיר את היצירות באור חדש, ואכן מציג את פרוזת-המבדה של ההשכלה ה"ריאליסטית" באורח מצודד יותר מכפי שהוצגה עד כה. המחבר מיטיב להראות, כאמור, שדרכי המבנה שלובות במטרות הדידאקטיות-האידיאליות של היצירה, ושעל-כן אינו כופה את ניתוחו על הטקסט, אלא להיפך, ניתוחו נובע מן הטקסט עצמו ומפואטיקת הסיפורת של ההשכלה — בראייה חדשה.

הספר נועד לתלמידי-חכמים ולאנשי-מקצוע, אף-כי בלא ספק ראוי שימש טקסט לימוד בסיפורת ההשכלה לסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ואולי אף בבתי-הספר התיכוניים. לא זו בלבד, אלא שיכול הוא גם לשמש טקסט להוראת דרכי ניתוח המבנה בספרות העברית.

דרך כתיבתו של מזור היא אלגנטית וניתוחו בהיר, אף-כי הלשון הטכנית הנדרשת לצורך טיפול נאות בנושא עלולה להרחיק את הקורא הפשוט. ריבוי הביטויים הלועזיים בהגדרת תופעות המבנה מעיד על הצורך בהטבעת מונחים מקצועיים-ספרותיים בעברית. המחבר משתדל להתגבר על קושי זה במסירת כמה מן המונחים בעברית ובלועזית גם יחד לשם הבהרה.

דרכו של המחבר בהכנסת מראי מקומות לתוך הטקסט נועדה לקצר בתיעוד ולמנוע הערות בשולי העמוד או בסוף הפרק (דבר שעלול להביא לטרחת עלעול ולחטא העינין), אך מאידך יש משפטים הכוללים כמה וכמה מראי מקומות בסוגריים, בעיקר בפרק המבוא, הגורמים לתעתועי קריאה. דרך התיעוד חייבת להיות הגיונית, ודרך הקיצור בספר נאה אם אינה משבשת את סדרי הקריאה הרהוטה. שילוב הערות בתחתית העמוד, במקרה הצורך, עם אזכור מקוצר בגוף הטקסט — עדיף.

היעדר מפתח לספר מדעי הוא חסר שראוי להשלמה. מטריד במיוחד הרישול בשיבושי הדפוס (עמ' 19 ו-27 מצטיינים בריבוי הטעויות) וההגהה הלקויה.

לנוחיות הקורא בחר מזור במהדורות המצויות בשוק, כגון בסידרת "כל כתיבי" (מנדלי ויל"ג) של "דכיר" וספריית "דורות" (ברודס, סמולנסקין ובראנדשטטר). וחבל שהמחבר לא נזקק למהדורה ראשונה של כל היצירות (אף-כי בחלקן אכן השתמש). וכבר הראיתי במאמרי הביקורת שפירסמתי על מהדורת "דורות" של "הדת והחיים" ("שתי הקצוות של 'הדת והחיים' [הערות להופעת הרומאן של ר.א. ברודס במהדורת 'דורות']", "הדואר", "י' בכסליו, תשל"ו, גל' ב', עמ' 26-27) וכן מהדורת סיפורי בראנדשטטר ("מ.ד. בראנדשטטר — "סופר פשוט"? "הארץ", 15 באוגוסט, 1975), כי מהדורות אלו לוקות בשיבושים. ובוודאי שראוי כי עבודה מחקרית-מדעית לא תתבסס עליהן (ובוודאי לא עליהן בלבד).

במאמרים הנ"ל ובאחרים אף הראיתי את האחידות התבניתית בכמה מן הסיפורים הכלולים בספרו של מזור (כגון: "ר.א. ברודס: אומן שהוא לוחם [על האחידות התבניתית ברומאן 'הדת והחיים']", "בצרון", שנה ל"ז, אב-אלול, תשל"ו, עמ' 329-333 — מאמר שהמתבר אינו מודע לו; וכן: "דרכו הסיפורית של מ.ד. בראנדשטטר ב'מרדכי קיזאוויטץ'", "בצרון", ס"ז, תשרי-חשוון, תשל"ו, עמ' 28-30 — שהמחבר מזכירו).

במאמר על ברודס הצבעתי על האחידות התבניתית ברומן "הדת והחיים" בין שלושה חלקי הרומן ושלושת מוקדיו: א. הטרפת הפרה; ב. הטרפת המים; ג. עניין שומרת-היבם, וזיקת-הגומלין שבין כל מוקד ומוקד והקשר עם הנושא המרכזי של הרומן, דהיינו: התאמת הדת המסורתית-הישנה לחיים המודרניים כאמצעות התיקונים בדת. דיונו של מזור אינו שם לב להיקפה של האחידות התבניתית ברומן כולו.

ספרו של מזור הוא אחד החיבורים החשובים כחקר ההשכלה שהתפרסמו בשנים האחרונות, והופעתו מציבה אתגר להמשך העיון בהשכלה העברית.

אוניברסיטת מרכז פלורידה
אורלאנדו, פלורידה